

УДК 94 (477:7)

Хрящевська Л.М., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

Хрящевська Людмила Михайлівна (1971 р.н.). У 1992 році закінчила історичний факультет Миколаївського державного інституту. Викладач кафедри спеціальних історичних дисциплін МДУ ім В.О. Сухомлинського. Тема кандидатської дисертації: “Господарство колоністів у системі агропромислового комплексу півдня України XVIII – XIX століть”.

ІНОЗЕМНІ КОЛОНІСТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX ст.

Розглядається процес іноземної колонізації півдня України як своєрідного історико-етнографічного району кінця XVIII – середини XIX століть, формування української національної етнічної території, робиться спроба довести, що колоністи зуміли створити агропромисловий комплекс, який здійснював виробництво сільськогосподарської продукції, підприємства з її переробки, систему транспортування, збуту і експорту.

The process of formation of agricultural colonizing in the southern Ukraine in the second part of the nineteenth century is investigated; the process of migration is analyzed, statistical data on number of official settlers and self-willed ones who settled at the territories of southern Ukrainian provinces are given, the role of peasant migration in southern Ukraine agriculture is stressed.

Південь – своєрідний історико-етнографічний район, який відзначається змішаним складом населення. Внаслідок заселення південних земель України, в основному завершилося формування української національної етнічної території. Тут активно взаємодіяли різні звичаї, і цей процес інтенсивної етнокультурної взаємодії не припинився й понині. Це зумовлює виняткову актуальність проблеми, тобто висвітлення неоднорідних за своєю національною приналежністю переселенців, вихідців з різних місць, які приносили з собою різноманітні культурні традиції.

Колонізація південноукраїнського регіону була викликана наявністю так званих масивів нерозораних приватних та казенних земель, придатних для заселення та землеробського освоєння, величезним попитом на робочі руки у господарствах великих орендарів, високою заробітною платнею, низькими орендними та купівельними цінами, а також незначними повинностями.

Прагнучи якнайшвидше освоїти територію Північного Причорномор'я, царський уряд сприяв переселенню іноземців. Як пише один з відомих дослідників цього питання К.Е. Ліндемман, уряд Росії прийшов до висновку про бажаність створення колонії культурних сільських господа-

рів у місцевостях на окраїнах Росії, на той час ще зовсім диких, тоді, як там почали виникати міста, захистити які від нападів кочових племен здавалося можливим лише за умови якнайшвидшого оточення їх поселеннями землеробів, які разом з тим могли б показати приклади ефективного господарювання місцевому населенню [1].

Питаннями заселення півдня України різніми етнічними групами займалися О. Дружиніна [2], В. Кабузан [3]. Огляд етнічних груп наводиться В. Тянь-Шанським [4], даючи позитивну оцінку німецьким колоністам, він у цілому відмічав другорядну роль іноземного освоєння краю. Побіжно торкався історії заселення регіону М. Грушевський. Так, він засуджував політику царського уряду, який, запрошуючи іноземних колоністів, обмежував українську колонізацію [5].

Опрацювавши значні статистичні дані і широкі коло інших джерел, автор показує, як саме починався процес іноземної колонізації півдня України кінця XVIII – середини XIX століть, розкриває її причини, висвітлює, як проходило формування української національної етнічної території, доводить, що населення колоністів зуміло створити міцний агропромисловий комплекс.

Так, у 1762-1763 рр. Катерина II видала ука-

зи, в яких поселенці з Німеччини, Голландії, інших країн Європи закликалися переселитися в деякі місцевості Південної та Південно-Східної Росії.

Запрошені російськими місіями в німецьких містах і зацікавлені можливістю одержання різних пільг, зарубіжні селяни, а також ремісники (переважно німецькі), прямували до Росії і селилися на вказаних місцях під керівництвом особливих урядових агентів. Незабаром вони створили на відведених їм землях значну кількість колоній, почали перетворювати дикі степи на культурні землеробські райони. Іноземним переселенцям надавалися значні пільги та привілеї: 60-65 десятин землі на родину, звільнення від податків строком на 10 років, дозвіл мати фабрики, торгувати, варити пиво. Колоністи назавжди звільнялися від військової служби, користувалися правом вільного віросповідання, самоуправління і власної юрисдикції. Релігійні переслідування у Західній Європі (зокрема прийняті пруським юнкерством закони 1774 р., які обмежували землеволодіння менонітів), посилили переселенський потік у Південну Україну. Серед поселенців були значні відмінності у майновому і релігійному відношеннях.

Общини, як римо-католицькі, так і протестантські, утворювалися в різних формах (лютеранство, менонітство, інше). Для керівництва подальшою колонізацією, маніфестом від 22 липня 1763 року, було засновано “Канцелярію опікунства іноземних”. Вона проіснувала до 1782 року, коли управління колоніями було доручено “директорам домоведення”. У 1797 р. при Сенаті було створено “Експедицію державного господарства опікунства іноземців і сільського домознавства”, якій було підпорядковане управління колоніями північними, поволзькими та південного краю. У Катеринославі була створена Новоросійська контора опікунства іноземців.

Перші колоністи були з неможливих верств. Згідно з правилами від 20 лютого 1804 року, надавала можливість переселитися “єдинственно хорошим и достаточным хозяевам” – заможним землеробам і ремісникам, які мали сім’ї [6]. Почали діяти нові правила не тільки прийому, а й внутрішнього устрою, відповідно для яких проголошувалися особисті та поземельні права колоністів. Вони передбачали звільнення від платежів податків та інших повинностей протягом пільгових років, після закінчення яких колоністи мали сплачувати в скарбницю поземельний податок. Так, в перші 10 років за кожен десятину необхідно було щорічно віддавати від 15 до 20 копійок. Правилами дозволялося безмитно ввозити власне майно і товари до 300 руб. Містилося положення про умови державної позики на обзаведення господарством, яка поверталася, знову-таки, після закінчення пільгового періоду і виплачувалася протягом 10 років. Переселенці звільнялися від військової та цивільної служби, але за власним

бажанням могли туди записатися. Господарська діяльність колоністів, їхнє самоврядування регламентувалися “Уставом о колониях иностранцев в России”. Колоністами визнавалися лише ті особи та сім’ї, котрі осідали на державних, приватних чи куплених землях у вигляді хліборобів чи ремісників, які обслуговували землеробську справу [7].

Так уряд створював сприятливі умови для господарського освоєння іноземцями малозаселених земель імперії.

У західній частині сучасної Миколаївської області з 1809 до 1833 рр. виникають німецькі колонії Роштадт (с. Поріччя), Рорбах (с. Новосвітлівка), Катеринталь (Катеринівка), Ландау (с. Широколанівка), Ватерлоо (с. Ставки), Карлсруе (с. Степове) Веселинівського, Миколаївського та інших районів [8].

Щодо точного часу заснування колоній, то дані з цього питання дещо суперечливі. Так, Л. Кондрацький датою заснування Ландау, Пульта, Шпейера називає 1805 рік. І. Кулинич указує, що всі вищевказані колонії виникли у 1808-1818 рр., включаючи і Ватерлоо (засноване в 1833 р.). З виникненням 12-ти колоній був утворений німецький Тилігульсько-Березанський округ у складі Херсонської губернії. В ньому до початку 40-х років XIX ст. проживало 970 німецьких сімей: 4569 чоловічої статі та 4290 жіночої статі, які обробляли 66933 десятин землі, одержаної від казни. Вони мали 7088 коней, 9899 голів великої рогатої худоби, 36816 породистих овець, 381 вулик із бджолами [9].

Головним заняттям німецьких колоністів було сільське господарство, переважно у землеробській його галузі. Серед причин такої спеціалізації можна визначити як наявність великої кількості родючих земель, так і те, що з початку XIX ст. в Херсонську губернію допускалися переселенці, які мали хист саме до землеробства і певні навички його ведення. На надільних, приватних і орендованих землях колоністи вирощували переважно зернові культури, запроваджували чотирипільну сівозміну, усі польові роботи виконували машинами на кінній тязі, застосовували найману силу [10].

Найбільш розповсюдженим сільськогосподарським знаряддям праці серед німецьких колоністів, за свідченням А. Скальковського, були малоросійський двоколісний плуг з удосконаленнями колоніста Бехтольда, саксонський плуг менонітів; малі плуги – двоволові та двокінні, 13-зубне двоколісне рало (використовувалося виключно німцями для “розбиття” вже розораного поля). Іноді вони користувалися культиваторами та катками [11].

Уже за кілька років колоністи висадили 76207 фруктових, 148 тутових, 17029 лісних дерев. Займалися німецькі колоністи і виноградарством, обробляли десь до 133800 виноградних кущів. Виноград вживали у свіжому, засушеному

вигляді, а також щорічно виробляли з нього близько 25 тис. відер високосортного вина.

Ще в першій половині XIX ст. в деяких колоніях робилися спроби займатися шовківництвом, для забезпечення якого сировиною у великій кількості висаджувалися шовковиці. Чисельність їх у Херсонській губернії у 1825 р. досягла 32087 дерев, з яких 23949 – на громадських плантаціях [12].

У поселеннях було споруджено 116 добротних житлових будинків, 8 кірх, 9 шкіл, 8 маслобоєн, 75 млинів, інших господарських будівель. Прибутки колоністів щорічно досягали 70 тис. руб. [13].

У своїх колоніях німці зберегли рідну мову, російською розмовляли не дуже вправно. Дуже цінували піклування уряду і при найменшій нагоді прагнули висловити свою вдячність у ретельному, швидкому виконанні всіх вимог і навіть без належних винагород. Колоністи мали своє окреме врядування, що багато робило для поліпшення їх добробуту. Вони по-справжньому пишались своїм самоврядуванням.

Про життя та господарську діяльність німців-колоністів говорилося: “Наприклад, яким би багатим не був колоніст, він завжди залишався землеробом, збільшуючи тільки розміри свого господарства. Скільки б колоністу не належало тисяч десятин землі, він брав участь у всіх польових роботах нарівні з іншими землеробами. При цьому одяг його, їжа, житло, спосіб життя залишалися незмінними. Колоністи ні з ким не вступали в угоду, з жодними торговцями, а самі відвозили свої надлишки і свої товари в Одесу, Миколаїв та інші міста, в магазини, на базари і ярмарки. І так з року в рік. Гроші у них ніколи не залежувались у банку і в ріст не залишались, а йшли на купівлю землі, на розширення господарства і на більш-менш широкі торгові обороти. Землю могли купувати в складчину, а потім ділили на основі справедливості, відповідно до господарств, їдців та інших ознак” [14].

Своє господарство колоністи вели переважно інтенсивним шляхом. Використовували часто найману працю, причому заробітна плата у їхніх господарствах була на 50-70 % вищою, ніж в околицях. До них постійно наймалися сільськогосподарські робітники. За свідченням В. Тянь-Шанського, німецькі господарства були кращими в губернії [15].

За Кучюк-Кайнарджийським мирним договором 1774 р., народи Балкан, Криму і Кавказу отримали право переселятися в Росію. Так, уже в 1779 р. на прикордонних землях вздовж Південного Бугу були поселені арнаути – волонтери із волохів, болгар, сербів, молдаван, які під час війни знаходилися на військовій службі у російського уряду.

Значно прискорилося заселення півдня після приєднання до Росії Кримського ханства у 1783 році. Особлива категорія на півдні України – переселенці з Османської імперії. Це були серби, болгары, греки, вірмени, грузини, молдаван,

волохи та інші неповноправні піддані турецького султана.

Після Ясського договору зросли темпи заселення очаківських степів, етнічний склад нових поселенців був досить різним. Крім українців і росіян, тут були герцоговинці, чорногорці, поляки, гагаузи, задніпровські молдавани та інші. У 1762 р. їм було надано право оселятися на території України, але тільки в межах Новоросії. Пізніше, на початку XIX ст., групу іноземців доповнили шведи, швейцарці, італійці.

Згідно з архівними матеріалами, протягом першої половини XVIII ст. у Новоросійській губернії зафіксовано наявність представників таких народностей: малоросійська, волоська, німецька, сербська, російська, болгарська, грецька, польська, турецька, грузинська, єврейська, угорська, цесарська, калмицька, македонська, лютеранська. Фактично по всіх повітах проживали серби, волохи, частково – німці. Чисельність калмиків була дуже обмежена [16].

У Херсонській губернії між р. Інгулець та р. Інгул розміщувалися села білоруських селян, переведених сюди з Могильовської губернії в першій чверті XIX ст. Більшість жителів цих сіл були греко-уніатами до 1838 р., потім перейшли у православ'я. Масовий характер носило переселення болгар, які створили у регіоні цілі округи і отримали для себе права “іноземних колоністів”. Особливо велика кількість задунайських переселенців прийшла сюди після російсько-турецької війни 1828-1829 рр. та Кримської війни 1853-1856 рр. Це зрозуміло, адже, допомагаючи російським військам у боротьбі з турками, болгарські піддані боялися репресій, незважаючи на прийняту на їх користь угоду між Росією і Туреччиною.

Болгарська еміграція до південноукраїнських земель тривала протягом XVIII-XIX ст. Поселення болгар відбувалося у різні роки на засадах військової колонізації. Переважно це були болгары з Македонії, Румунії, Добруджи та інших міст [17].

Болгарське населення розташовувалося компактно. Найбільш відомим болгарським поселенням на Миколаївщині є поселення Тернівка (нині мікрорайон м. Миколаєва), яке виникло у 1802 році. Його заснували вихідці з Південно-Східної Фракії, які в силу кирджалійських (розбійницьких) нападів змушені були покинути межі Османської імперії. Тернівські колоністи отримали не менш ніж по 53 десятини землі на кожне сімейство. Відведені їм ділянки надавалися у вічне спадкове володіння, але не в особисту, а в громадську власність [18]. Згодом колонія перетворилася у велике поселення, яке нині зберігає певні болгарські риси.

Болгарські переселенці у короткий час за власні і кредитні кошти розбудували селища, створили інфраструктуру, яка включала громадські та приватні об'єкти (магазини, кузні, млини), налагоджували товарне сільськогосподарське

виробництво, домашню індустрію, приносили нові для цього краю технології в городництві, багатий досвід у галузях садівництва, виноградарства, шовківництва, вівчарства. Отже, беззаперечним є факт численності болгар, масовий характер їх переселення.

Знаючи утисків султанської Туреччини, переселялись в південний край також молдавани, волохи. Коректніше було б зазначити навіть не окремі етнічні міграції, а загальнобалканський характер їх імміграції. Представники названих етносів, поєднані спільною історичною долею та умовами життя, мали багато спільних рис. А про тісне зближення українців з цими народами говорить велика кількість українсько-молдавських та українсько-волохських сіл, особливо у південно-західній частині регіону [19].

Щодо умов, то волохи, як і молдавани, легко опанували українську мову, не забуваючи і своєї власної. Вони передавали місцевим жителям свій досвід у галузях садівництва, виноградарства, розведення кукурудзи. «Малороси живуть у близькому сусідстві або навіть разом з молдаванами. Молдаванин тут говорить по-малоросійськи, часто сам називає себе малоросом. Малорос же, не заражаючись румунською мовою і зберігши деякі свої традиційні порядки, запозичує у сусіда те, що найбільш підходить до способу життя поселенина за місцевих умов: будує хату одного типу з молдавською, піч, яка займала чверть хати, скорочує свої розміри, а нерідко її присутність стає зовсім не обов'язковою через влаштування печей іншого типу скромних розмірів, в убранство кімнат введені й грають помітну роль характерні для румуна килими» [20].

Питанням переселення на південь нашої країни болгар, греків, грузинів, молдаван, волохів, сербів та інших займалися А. Бажова, І. Грек, І. Мещерюк. За даними В. Кабузана, у 1771-1773 рр. в Новоросію з Молдавії переселилося 16676 молдаван [21].

На загальному статистичному фоні В. Кабузан виділяв 1779 рік, коли населення півдня

України відразу збільшилося майже на 40 тисяч чоловік. Це було пов'язано з переселенням із Криму греків, вірмен, грузинів, волохів. Так, зі 147 поселень у Криму було переселено 18407 греків, 12598 вірмен, 219 грузинів, 162 волохи, всього 31386 чоловік [22]. Вірмени і грузини славилися як досвідчені шовководи і садівники. Подібно до греків, вони були «сміливі, працелюбні, заповзятливі, енергійні», з успіхом у містах займалися торгівлею [13]. На півдні був і невеликий відсоток татар. «Теперішні татари – народ смирний, благонравний, миролюбний, котрий від войовничого духу зберіг лише спритність і сміливість вершника, який за звичаєм зріднився, так би мовити, з конем. Вони воюють нині, тобто сперечаються, тільки зі своїми сусідами-поміщиками, які віддають їм землю задля утримання, саме за цю землю позови татар ведуться цілими громадами проти поміщиків» [23].

Серед поселенців помітною була частка євреїв, які осідали головним чином в містах і містечках. На першому етапі до Новоросії прибували єврейські торговці та ремісники. Характер цієї імміграції був торгово-ремісницький. Більша частина євреїв цього етапу осіла у містах, зробивши внесок у розвиток економіки краю та суднобудування. Другий етап носив землеробський характер і поклав початок єврейським землеробськими колоніям.

Отже, бажаючи прискорити заселення півдня України, уряд максимально стимулював цей процес, організовано проводячи іноземну колонізацію, внаслідок чого колоністи органічно влилися в економічне життя тогочасної Російської імперії, зробивши значний внесок у соціально-економічний розвиток півдня України, сприяючи зростанню його добробуту.

Поселенці змогли створити міцний агропромисловий комплекс, що включав виробництво сільськогосподарської продукції, підприємства з її переробки, систему транспортування і збуту, зокрема на експорт.

Література

1. Линдемман К. Прекращение шавлеваления и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г.; 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917. – С. 213.
2. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М., 1970.
3. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.) – М., 1958.
4. Семенов Тянь-Шанский В.П. Полное географическое описание нашего Отечества. Россия. Настольная и дорожная книга. – Т. XIV, Новороссия и Крым. – СПб., 1910.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 72.
6. Шкварець В.П., Мельник В.Ф. Миколаївщина: погляд крізь століття: Нарис історії. – Миколаїв, 1994. – С.19.
7. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Ч. 2. – СПб., 1863. – С. 155.
8. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 235, оп.1, спр. 14, арк. 18.
9. Там само, ф. 185, оп.1, спр. 4, арк. 22.
10. Там само, ф. 243, оп.1, спр.46, арк.33.
11. Багмет М. Ковалівське ельдорадо // Радянське Прибужжя. – 1998. – 22 вересня.

12. Там само.
13. ДАМО, ф. 185, оп.1, спр. 4, арк. 25.
14. Там само, арк. 27.
15. Семенов Тянь-Шанский В.П. Вказ. праця. – С. 215.
16. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825 – 1860 гг. – М., 1981. – С. 47.
17. Шмидт А. Вказ. праця. – С. 42.
18. Бойко А.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII-XIX ст.) // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 82.
19. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. – С. 47.
20. Семенов Тянь-Шанський В.П. Вказ. праця. – С. 232.
21. Кабузан В.М. Вказ. праця. – С. 132.
22. Там само. – С. 144.
23. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. – С. 47.

Надійшла до редколегії 2.11.2007 р.